

ПЕРЕДМОВА

За останнє десятиріччя ХХ століття розвиток природоохоронних ідей досяг свого повного логічного завершення на відповідному етапі. З одного боку, у 1992 р. в Ріо-де-Жанейро була прийнята Конвенція про збереження біорізноманіття, яке є як основою еволюції і функціонування систем біосфери, так і сталого забезпечення потреб населення Землі. Певною мірою вона перебрала на себе частину функцій Боннської, Бернської та Рамсарської Конвенцій, оскільки проголосила збереження не окремих ланок природи, а головних рівнів організації її біоти. З іншого боку, у цьому ж році Рада Європи прийняла концепцію Європейської екомережі (European Ecological Network) як ідею Всеєвропейської системи охорони природної спадщини європейської спільноти. Безперечно, це найбільш фундаментальна ідея останніх десятиліть у справі збереження довкілля. Це своєрідна реакція на наслідки, викликані хаотичним і у своїй основі споживацьким розвитком суспільства, що призвело до дигресивних процесів у природі, які вже набули і продовжують набувати глобального значення. Вони об'єктивно вимагають, по-перше, створення єдиної, цілісної системи збереження та відтворення національних природних багатств на теренах всього континенту і, по-друге, поєднаної дії зусиль на національному та міжнародному рівнях. Звідси випливає, що європейська екомережа є виявом процесу інтеграції європейської політики збереження природи, так само, як і інтеграції національних систем її охорони, а також вирішення екологічних проблем розвитку сільського господарства, лісівництва, транспорту, промисловості, туризму тощо, які безпосередньо впливають на стан та збереження природної спадщини на шляху міжнародної співпраці. Вона спрямована на збереження цілісного природного каркасу Європи і є спробою об'єднати в єдину європейську мережу її найбільш цінні природні території.

Створення екомережі в Україні є логічним наступним кроком розвитку природоохоронної справи в країні, одним із факторів інтеграції нашої держави до міжнародної системи співробітництва у цій сфері. Екомережа розглядається як єдина територіальна система об'єктів, що потребують особливої охорони, з метою збереження всього біологічного та ландшафтного різноманіття, покращення стану довкілля в цілому. Екомережа України має формуватися з урахуванням екологічних, соціальних та економічних реалій у державі і мати належну нормативно-правову основу; необхідні спеціальні інститути, які займалися б цими питаннями.

Первинні правові засади створення екомережі України в загальних рисах фактично були закладені ще в 1991 р. у прийнятому тоді Законі України „Про охорону навколишнього природного середовища” (стаття 60), де зазначено, що природні території та об'єкти, які підлягають особливій охороні, утворюють єдину територіальну систему і включають: території та об'єкти природно-заповідного фонду, курортні та лікувально-оздоровчі, рекреаційні, водозахисні, полезахисні й інші типи територій та об'єктів, що визначаються законодавством України.

Для подальшої реалізації цієї тези створено додаткове належне правове забезпечення: Закон України „Про загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000-2015 роки” (1989-III) та Закон України „Про екологічну мережу України” (1864-IV).

Наступним кроком щодо реалізації цієї ідеї є формування регіональних схем екомережі, їх територіальної структури та визначення місця у складі земельного фонду України.

У посібнику представлені основні положення щодо територіального устрою і задач регіональної екомережі у Харківській області, які були розроблені лабораторією проблем природних територій та об'єктів особливої охорони Українського науково-дослідного інституту екологічних проблем за останні роки.

1 ВСЕЄВРОПЕЙСЬКА ЕКОМЕРЕЖА

Ідея екомережі є інтегральною в організації збереження біологічного та ландшафтного різноманіття, і на європейській арені вона вже набула певного розвитку. Практично відпрацьованим є підхід щодо створення Європейської (Всеєвропейської) екомережі, низка країн вже оголосила про створення національних екомереж з елементами європейського значення.

Всеєвропейська екомережа як фізична мережа природних чи напівприродних територій європейського значення є головним напрямком реалізації Всеєвропейської стратегії збереження біологічного та ландшафтного різноманіття, що була затверджена на конференції міністрів довідля країн Європи у м. Софія в 1995 р. Програма її створення передбачає:

- а) розробку критеріїв для виділення ключових районів, екокоридорів, відновлювальних районів і буферних зон, з урахуванням біогеографічних зон Європи;
- б) відбір екосистем, типів середовищ існування (екотопів), видів і ландшафтів європейського значення;
- в) визначення конкретних ділянок для збереження, покращення або відновлення екосистем, середовищ існування, видів та їх генетичного різноманіття, а також ландшафтів європейського значення;
- г) розробку керівних принципів (директив), які забезпечать максимально послідовне та ефективне здійснення заходів щодо створення екомережі.

У Всеєвропейській стратегії також сформульовані основні завдання зі створення екомережі: 1) збереження всього комплексу екосистем, середовищ існування, видів та їх генетичного різноманіття, а також ландшафтів європейського значення; 2) забезпечення достатнім простором природних середовищ для збереження видів; 3) створення необхідних умов для розселення і міграції видів; 4) забезпечення відновлення компонентів ключових екосистем, які зазнали руйнації; 5) захист систем від потенційних негативних факторів.

Всеєвропейська екомережа включатиме такі елементи:

- природні ядра або осередки (ключові райони) для збереження екосистем, середовищ існування, видів і ландшафтів європейського значення;
- екокоридори або перехідні зони для забезпечення взаємозв'язків між природними екосистемами – елементи дефрагментації природних масивів і міграційні шляхи водночас;
- відновлювальні райони, де є потреба у відновленні порушених елементів екосистем, середовищ існування і ландшафтів європейського значення або повне відновлення деяких районів;
- буферні зони, які сприяють зміцненню мережі та її захисту від впливу негативних зовнішніх факторів.

Таким чином, цілісна ідея створення Всеєвропейської екомережі вже сформована, і вагомі кроки щодо її розбудови зроблені в ряді країн Європи. Що стосується України, то роботи в напрямку формування Національної екомережі і її Харківської ділянки у Всеєвропейській екомережі теж розпочаті.

2 ЕКОМЕРЕЖА УКРАЇНИ

2.1 ТЕРМІНИ І ВИЗНАЧЕННЯ

Екомережа – єдина територіальна система, яка утворюється з метою поліпшення умов формування та відновлення довкілля, підвищення природно-ресурсного потенціалу території України, збереження ландшафтного й біологічного різноманіття, місць оселення та зростання цінних видів тваринного і рослинного світу, генетичного фонду, шляхів міграції тварин через поєднання територій та об'єктів природно-заповідного фонду (ПЗФ), а також інших територій, які мають особливу цінність для охорони навколишнього природного середовища і, відповідно до законів та міжнародних зобов'язань України, підлягають особливій охороні.

Екологічний регіон – природно-територіальне утворення значної площі, суцільність якого визначається характерними для нього фітоценозами, ландшафтами, фізико-географічними, адміністративними та іншими ознаками, що характеризуються типовими й унікальними природними комплексами, різноманітним рослинним та тваринним світом, і яке виконує регіональну екостабілізуючу роль.

Екологічний коридор – природна або приведена до природного стану ділянка землі чи водної поверхні, яка на різних рівнях просторової організації екологічної мережі забезпечує для природного середовища умови безперервності, системної єдності та здійснює функції біокомунікації.

Зведена схема формування екомережі – нормативно-правовий акт, що визначає на національному рівні пріоритети і концептуальні основи формування, збереження й невиснажливого використання екомережі України, розвитку системи територій та об'єктів ПЗФ, формування структурних елементів екомережі.

Структурні елементи екомережі – території екомережі, що відрізняються за своїми функціями. До структурних елементів екомережі відносяться ключові, сполучні, буферні та відновлювані території. Ключові території забезпечують збереження найбільш цінних і типових для даного регіону компонентів ландшафтного та біологічного різноманіття. Сполучні території (екокоридори) поєднують між собою ключові території, забезпечують міграцію тварин та обмін генетичного матеріалу. Буферні території забезпечують захист ключових та сполучних територій від зовнішніх впливів. Відновлювані території забезпечують формування просторової цілісності екомережі, для них мають бути виконані першочергові заходи щодо відтворення первинного природного стану.

Регіональна схема екомережі – схема формування єдиної територіальної системи в межах адміністративної області – фрагмент національної схеми екомережі.

Місцева схема екомережі – фрагмент регіональної схеми екомережі в межах адміністративного району та міста.

ЄЧС – Європейський Червоний список

ЧКУ – Червона книга України

ЧСХ – Червоний список Харківської області

ЗКУ – Зелена книга України

ЗСХ – Зелений список Харківської області

2.2 ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ ЩОДО ЕКОМЕРЕЖІ

Основні положення щодо формування екомережі України наведені в Законі України „Про загальнодержавну програму формування національної екомережі України на 2000-2015 роки” (1989-III).

Формування, збереження та використання екомережі здійснюється відповідно до таких основних принципів:

- забезпечення цілісності екосистемних функцій складових елементів екомережі;
- збереження та екологічно збалансоване використання природних ресурсів на території екомережі;
- зупинення втрат природних та напівприродних територій (зайнятих рослинними угрупованнями природного походження та комплексами, зміненими в процесі людської діяльності), розширення площі території екомережі;
- забезпечення державної підтримки, стимулювання суб'єктів господарювання при створенні на їх землях територій та об'єктів природно-заповідного фонду, інших територій, що підлягають особливій охороні, розвитку екомережі;
- забезпечення участі громадян та їх об'єднань у розробленні пропозицій і прийнятті рішень щодо формування, збереження та використання екомережі;
- забезпечення поєднання національної екомережі з екомережами суміжних країн, що входять до Всеєвропейської екомережі, всебічний розвиток міжнародної співпраці у цій сфері;
- удосконалення структури земель України шляхом забезпечення науково обґрунтованого співвідношення між різними категоріями земель;
- системне врахування екологічних, соціальних та економічних інтересів суспільства.

Формування екологічної мережі передбачає зміни в структурі земельного фонду країни шляхом віднесення (на підставі обґрунтування екологічної безпеки та економічної доцільності) частини земель господарського використання до категорій, що підлягають особливій охороні з відтворенням притаманного їм різноманіття природних ландшафтів.

При формуванні екомережі необхідно вирішити такі задачі:

1. Створення об'єктів ПЗФ на територіях, що відповідають умовам забезпечення охорони природних комплексів.
2. Збільшення площі земель, наданих у користування установам природно-заповідного фонду, з 0,5 до 2 млн. гектарів.
3. Збереження природних ландшафтів на ділянках, що мають історико-культурну цінність.
4. Включення до програм екологічного оздоровлення басейнів річок Сіверського Дінця, Південного Бугу, Дністра, Дунаю, Західного Бугу заходів щодо створення та впорядкування водоохоронних зон і прибережних захисних смуг водних об'єктів, запровадження особливого режиму використання земель на ділянках витоку річок.
5. Формування транскордонних природоохоронних територій міжнародного значення.
6. Створення захисних лісових насаджень та полезахисних лісових смуг, залуження земель.
7. Консервація деградованих і забруднених земель з наступним їх частковим залісненням.
8. Збереження природних ландшафтів на землях промисловості, транспорту, зв'язку, оборони.
9. Екологічно доцільне збільшення площі лісів.

В результаті вирішення зазначених задач прогнозується довести площу земель національної екологічної мережі до 25164,5 тис. га у 2015 році.

Відтворення природного стану елементів екологічної мережі

На територіях – складових національної екологічної мережі – має бути забезпечено проведення спеціальних заходів, спрямованих на запобігання знищенню чи пошкодженню природних ландшафтів, природних рослинних угруповань, занесених до ЗКУ, збереження видів тварин і рослин, занесених до ЧКУ, поліпшення середовища їх існування, створення належних умов для розмноження раритетної біоти у природних умовах та для розселення.

З метою забезпечення виконання природоохоронних функцій національної екологічної мережі Програмою передбачається здійснення таких заходів:

- 1) Захист середовищ існування тварин під час міграції і зимівлі та створення системи їх охорони.
- 2) Розширення мережі водних об'єктів для міграції риб.
- 3) Створення умов для відтворення різноманіття видів рослин, тварин і фітоценозів у природних зонах.
- 4) Забезпечення охорони водно-болотних угідь міжнародного та загальнодержавного значення.
- 5) Здійснення заходів щодо запобігання негативному впливу на природні комплекси елементів національної екологічної мережі.
- 6) Впровадження системи здійснення природоохоронних заходів для збереження природних комплексів – елементів національної екологічної мережі.
- 7) Забезпечення збереження популяцій видів рослин і тварин – здійснення спеціальних заходів для забезпечення міграції тварин і рослин у місцях перетину природних та транспортних коридорів.

Формування єдиної територіальної структури національної екологічної мережі

Національна екологічна мережа включає територіальні структури загальнодержавного і місцевого значення, які визначаються за науковими, правовими, технічними, організаційними та фінансово-економічними критеріями.

До структур національної екологічної мережі загальнодержавного значення належать:

- екологічні регіони, де зосереджені існуючі та такі, що створюватимуться, природно-заповідні території. Насамперед, це регіони Карпат, Кримських гір, Донецького кряжу, Приазовської височини, Подільської височини, Полісся, витоків малих річок, окремих гірлових ділянок великих річок, прибережно-морської смуги, континентального шельфу тощо;
- основні комунікаційні елементи національної екологічної мережі, а саме: широтні екологічні коридори, що забезпечують природні зв'язки зонального характеру, Поліський (лісовий), Галицько-Слобожанський (лісостеповий), Південноукраїнський (степовий), а також меридіональні екологічні коридори, просторово обмежені долинами великих річок – Дніпра, Дунаю, Дністра, Західного Бугу, Південного Бугу, Сіверського Дінця, які об'єднують водні та заплавні ландшафти – шляхи міграції численних видів рослин і тварин.

Окремий екологічний коридор, що має міжнародне значення, формує ланцюг прибережно-морських природних ландшафтів Азовського і Чорного морів, який оточує територію України з півдня (табл. 2.1, рис. 2.1).

Таблиця 2.1 Основні територіальні структури національної екологічної мережі загальнодержавного значення (Закон України „Про загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000-2015 роки”)

Структури екологічної мережі	Розташування (за фізико-географічними умовами)	Основні території та об'єкти –складові екологічної мережі
Екологічні регіони		
Карпатський	Карпатська гірська країна	біосферні заповідники: Карпатський, Розточанський, Східні Карпати; природний заповідник Горгани; національні природні парки: Синевир, Карпатський, Ужанський, Сколівські Бескиди, Гуцульщина
	Передкарпаття та Опілля	національний природний парк Галицький
Кримський гірський	Кримська гірська країна	природні заповідники: Кримський, Ялтинський гірсько-лісовий, Карадазький, Опукський; національні природні парки: Севастопольський, Чатир-Даг
Західно-Поліський	Західне Полісся	біосферний заповідник Західне Полісся; природні заповідники: Черемський, Рівненський, Південнополіський
Центральний Поліський	Придніпровське Полісся	біосферний заповідник Поліський; природні заповідники: Дніпровський, Деснянський, національні природні парки: Мезинський, Ічнянський, Голосіївський, Коростишівський
Східний Поліський	Східне Полісся	національні природні парки: Середньосеймський, Деснянсько-Старогутський, Тростянецько-Ворсклянський
Подільський	Подільська височина	природний заповідник Медобори; національні природні парки: Подільські Товтри, Кременецькі Гори, Центрально-Подільський, Савранський ліс, Дністровський каньйон
Середньодніпровський	Середнє Придніпров'я	Український лісостеповий біосферний заповідник; національні природні парки: Черкаський Бір, Холодний Яр, Середньо-Придніпровський, Трахтемирівський, Переяслав-Хмельницький, Чорноліський; Канівський природний заповідник
Придонецький	долина р. Сіверський Донець	національні природні парки: Святі Гори, Сіверсько-Донецький, Слобожанський, Гомільшанський
Донецько-Приазовський	Донецький кряж, Приазовська височина	Український степовий природний заповідник; національні природні парки: Приазовський, Меотида
Таврійський	Дніпровсько-Молочанське межиріччя	біосферні заповідники: Чорноморський, Асканія-Нова; національні природні парки: Нижньодніпровський, Азово-Сиваський
Нижньо-Дністровський	пониззя долини р. Дністер	Нижньодністровський національний природний парк
Нижньо-Дунайський	пониззя долини р. Дунай	Дунайський біосферний заповідник
Азовський	Азовське море	природні заповідники: Казантипський, Опукський; національні природні парки: Азово-Сиваський, Сиваський, Меотида
Чорноморський	північно-східний шельф Чорного моря	національні природні парки: Велике філофорне поле, Зернова, Мале філофорне поле, Джарилгач, Кінбурнська коса

Екологічні коридори		
Поліський	зона лісів	ліси першої та другої груп, болота
Галицько-Слобожанський	зона лісостепу	ліси першої та другої груп, лісосмуги, луки, пасовища
Південно-Український	зона степів	лісосмуги, пасовища, сіножаті
Прибережно-морський	прибережна морська смуга Азовського і Чорного морів	внутрішні морські води, морські коси, мілини, пляжі, острови
Дністровський	долина р. Дністер	заплавні луки, чагарники, схиліві землі з незначним рослинним покривом, ліси, водні об'єкти
Бузький	долини річок Західного і Південного Бугу	заплавні луки, чагарники, сіножаті, схиліві землі з незначним рослинним покривом, ліси, водні об'єкти
Дніпровський	долина р. Дніпро	заплавні луки, чагарники, сіножаті, схиліві землі з незначним рослинним покривом, ліси, водні об'єкти
Сіверсько-Донецький	долина р. Сіверський Донець	заплавні луки, чагарники, сіножаті, схиліві землі з незначним рослинним покривом, ліси, водні об'єкти

Організація спільних транскордонних елементів національної екологічної мережі та Всеєвропейської екологічної мережі

Програмою передбачається забезпечити поєднання національної екологічної мережі з екологічними мережами суміжних країн, що входять до Всеєвропейської екологічної мережі, шляхом створення спільних транскордонних елементів екологічної мережі.

Створення спільних транскордонних елементів національної екологічної мережі здійснюватиметься у співробітництві з такими країнами:

Республіка Польща – Західнополіський біосферний заповідник, біосферний заповідник Східні Карпати, Розточанський біосферний заповідник;

Республіка Білорусь – Західнополіський біосферний заповідник, Рівненський природний заповідник, національний природний парк Прип'ять-Стохід;

Російська Федерація – Сновський природний заповідник, Луганський природний заповідник, Деснянсько-Старогутський національний природний парк, національний природний парк Меотида, національний природний парк Донецький кряж;

Румунія – Дунайський біосферний заповідник, Вижницький національний природний парк;

Республіка Молдова – Нижньодністровський національний природний парк;

Словацька Республіка – біосферний заповідник Східні Карпати.

Для вирішення всіх цих задач розроблена мережа територіальних структур загальнодержавного значення.

Соціальні, економічні та екологічні результати формування екомережі

Сформована екомережа забезпечить збереження і відтворення ландшафтного різноманіття, а також сприятиме:

- дотриманню екологічної рівноваги на території України;
- створенню природних умов для життя і розвитку людини в екологічно збалансованому природному середовищі, максимально наближеному до природних ландшафтів;
- запобіганню безповоротній втраті частини гено-, демо-, цено- та екофонду країни;
- забезпеченню збалансованого та невиснажливого природокористування на значній частині території України;
- розвитку ресурсної бази для заняття туризмом, відпочинку та оздоровлення населення;
- зростанню природно-ресурсного потенціалу на суміжних з національною екологічною мережею землях сільськогосподарського призначення;
- удосконаленню природоохоронної нормативно-правової бази та її гармонізації з міжнародною;
- розбудові Всеєвропейської екологічної мережі;
- забезпеченню відновлення біогеохімічних кругообігів у навколишньому природному середовищі, зменшенню загрози деградації та втрати родючості земель;
- ренатуралізації земельних угідь, що вилучаються із сільськогосподарського використання;
- посиленню узгодженості діяльності центральних і місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, громадських екологічних організацій у розв'язанні проблем екологічної безпеки України.